
Селянство за умов соціокультурних, соціально-економічних та суспільно-політичних трансформацій XIX – XX ст.

The peasantry under the conditions of socio-cultural, socio- economic and socio-political transformations in the 19th – 20th

---

УДК 94:[334.734:631.115.8]”1985/1995”(045)

DOI: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-32-Korinenko-Savytskyi>

Pavlo Korinenko

Doctor of Sciences (History), Professor of Department of History of Ukraine, Archaeology and Special Branches of Historical Sciences, Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, Ternopil, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-6269-0217>

e-mail: korinenkopavlo@gmail.com

Nazar Savytskyi

PhD student, Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, Ternopil, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-9589-1736>

e-mail: savytskyin@gmail.com

Bibliographic Description of the Article: Korinenko, P. & Savytskyi, N. (2024) Formation of new organizational and economic structures in ukrainian villages at the first stage of agrarian reform (1985 – 1995). *Ukrainskyi Selianyn [Ukrainian peasant]*. 32, 5-14. (In Ukrainian). doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-32-Korinenko-Savytskyi>

FORMATION OF NEW ORGANIZATIONAL AND ECONOMIC STRUCTURES IN UKRAINIAN VILLAGES AT THE FIRST STAGE OF AGRARIAN REFORM (1985 – 1995)

Abstract. *The purpose of the article is to outline the formation of new organizational and economic structures in Ukrainian villages at the first stage of agrarian reform (1985–1995). The article explores the main directions in the formation of new organizational and economic structures in Ukrainian rural areas, which took place in the mid-1980s to 1990s. It examines both the positive aspects and the challenges of their functioning, as well as the development of relevant legal documents by government bodies.*

Methodology. *The research methodology is based on the principles of historicism, systematization, and a critical approach, using general scientific and specialized methods of historical science. The use of the historical approach allowed for a deeper understanding of the reasons, mechanisms, and consequences of the transition from the collective farm (kolkhoz-sovkhoz) system to organizational and economic structures of a peasant-farmer type. The article notes that, from economic, social, and moral-psychological perspectives, this was a rather complex and ambiguous process. In the initial stage of the reform, new organizational and economic structures in Ukraine's agricultural sector sometimes emerged situationally.*

Conclusions. *The most successful organizational structure was the Collective Agricultural Enterprises (CAE). They were established by members of collective farms and played an important role in stabilizing the moral and psychological environment in the villages. It was noted that without proper financial and material-technical support, they were unable to achieve positive results in rural management.*

It was found that most peasants at that time were not ready for individual farming, and they leased out their land shares. Only a small number of them chose to establish Personal Subsidiary Farms (PSF). At the same time, business structures (large entrepreneurs, banks) had already shown interest in acquiring agricultural land.

Key words: *agrarian reform, laws and government decrees, organizational and economic structures, privatization, land shares*

Павло Коріненко

доктор історичних наук, професор кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук, Тернопільський національний педагогічний університету імені Володимира Гнатюка, м. Тернопіль, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-6269-0217>

e-mail: korinenkopavlo@gmail.com

Назар Савицький

аспірант, Тернопільський національний педагогічний університету імені Володимира Гнатюка, м. Тернопіль, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-9589-1736>

e-mail: savytskyin@gmail.com

Бібліографічний опис статті: Коріненко П., Савицький Н. Формування нових організаційно-господарських структур в українському селі на першому етапі аграрної реформи (1985–1995 рр.). *Український селянин*. 2024. Вип. 32. С. 5-14. doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-32-Korinenko-Savytskyi>

ФОРМУВАННЯ НОВИХ ОРГАНІЗАЦІЙНО-ГОСПОДАРСЬКИХ СТРУКТУР В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ НА ПЕРШОМУ ЕТАПІ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ (1985–1995 РР.)

Анотація. У статті досліджуються основні напрями формування нових організаційно-господарських структур в українському селі, що мали місце в середині 1980 – 1990-х рр., з'ясовуються позитивні аспекти і проблемні явища в їх функціонуванні, окреслені напрацювання державними органами відповідних юридичних документів.

Методологія. Методологія дослідження базується на принципах історизму, системності та критичному підході, на загальнонаукових та спеціальних методах історичної науки. Використання історичного підходу дозволило глибше зрозуміти причини, механізми та наслідки переходу від колгоспно-радгоспної системи до організаційно-господарських структур селян фермерського типу. В статті відзначається, що з економічного, соціального і морально-психологічного погляду то був досить складний і неоднозначний процес. На першому етапі реформи нові організаційно-господарські структури в аграрному комплексі України інколи виникали ситуативно.

Найбільш вдалою організаційною структурою були Колективні сільськогосподарські підприємства (КСП). Вони створювалися членами колгоспів, відіграли важливу роль в стабілізації морально-психологічної обстановки в селах. Звернено увагу, що без належної фінансової і матеріально-технічної підтримки, вони не змогли досягти позитивних результатів в господарюванні на селі. З'ясовано, що більшість селян в ті роки виявилися не готовими до одноосібного господарювання на землі, свої земельні паї віддавали в оренду. Лише незначна їх кількість стала на шлях створення Особистих підсобних господарств (ОПГ). Разом з тим бізнесові структури (крупні підприємці, банки) уже на ту пору проявили зацікавленість у набутті земель сільськогосподарського призначення.

Висновки. У проведеному дослідженні здійснено комплексний аналіз процесу переходу в аграрному секторі економіки від старих, тобто колгоспно-радгоспних структур - до нових, які базувалися на основі індивідуального господарювання селян на землі. Стаття базується на основі нових нормативно-правових документів, які досить активно готувала Верховна Рада України, уряд і Президент. Використання статистичних матеріалів дозволило розширити уявлення про специфіку і особливості здійснення аграрної реформи на її початковому етапі. У праці розглянуто як здобутки так і проблеми, з якими в ті роки зіткнулися перші фермерські господарства. Висвітлено появу негативних наслідків в соціальному середовищі, складнощі адаптації колгоспного селянства до нових умов праці.

Ключові слова: аграрна реформа, закони і постанови уряду, організаційно-господарські структури, приватизація, паювання.

Постановка проблеми.

Формування нових організаційно-господарських структур в аграрному секторі економіки України з початком перебудови відбувалося в досить складних умовах. Мала місце криза в сільському господарстві, що проявлялося в низькій продуктивності праці селян в колгоспах. Адміністративно-командна система гальмувала будь-які новації щодо надання окремим селянам із земельних фондів колгоспів і радгоспів земельних угідь для одноосібного господарювання.

Із проголошенням незалежності України реформування аграрного сектору відбувалося в нових умовах. В аграрній політиці було визначено новий курс на перехід від крупнотоварного виробництва сільгосппродукції до дрібнотоварного. В основу такого переходу покладено не економічні розрахунки, а політичну доцільність. Такий, по суті, революційний процес не міг відбуватися безболісно, без тимчасових втрат у виробництві сільгосппродукції. Формування

нових організаційно–господарських структур, їх перші кроки в агровиробництві закладали основу безповоротності до колгоспно-радгоспної системи. Наступні роки функціонування аграрного сектору економіки мали підтвердити цю вимогу часу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Задекларована проблематика певною мірою вже вивчалася науковцями. Зокрема, А. Третяк досліджував земельні відносини під кутом зору їх впливу на ефективність сільгоспвиробництва, Він чітко розмежовував їх складові частини, а саме: землеволодіння, землекористування і землерозпорядження¹. С. Падалка, чи не вперше, практично по свіжих слідах, охарактеризував процес появи і функціонування таких нових організаційно-господарських структур, як Особисті селянські господарства (ОСГ) і Особисті підсобні господарства (ОПГ). Чимало уваги приділив проблемі їх ефективності на першому етапі аграрної реформи.² Н. Саблук здійснив екскурс у минуле аграрної політики України та зробив певні припущення щодо основних напрямів її проведення на найближчу перспективу.³ П. Панченко досить критично підійшов до з'ясування причин втрат в аграрному секторі економіки з початком функціонування нових організаційно-господарських структур, висловив свої думки щодо їх подолання.⁴ Опубліковано чимало наукових досліджень в наукових збірниках.⁵ Попри певні наукові досягнення у вивченні проблеми, все ж її окремі сегменти потребують більш глибокого аналізу і узагальнень.

Мета статті.

Враховуючи це, метою статті є створення начерку формування нових організаційно-господарських структур в українському селі на першому етапі аграрної реформи (1985 – 1995 рр.) При цьому висвітлення цього процесу буде здійснюватися об'єктивно, без прикрас, чи то надмірних критичних суджень.

Виклад основного матеріалу.

На середину 1980-х рр.. в аграрному секторі економіки України функціонувала адміністративно-командна система. Управління сільськогосподарським виробництвом здійснювалося чисельними партійними і державними структурами.

Власником усіх земель, зокрема і, сільськогосподарського призначення, була держава. Колгоспи і радгоспи були основними виробниками сільськогосподарської продукції. Виробники сільськогосподарської продукції були лише користувачами земельних угідь. Присадибні земельні ділянки колгоспників і робітників радгоспів виконували в державі роль страхових продовольчих фондів а також повинні були забезпечувати на мінімальному рівні потреби сімей колгоспників продуктами харчування Матеріальні стимули для колгоспників були на мінімальному рівні, а в окремих випадках і, зовсім не застосовувалися.

Продуктивність праці в аграрному секторі економіки залишалась на низькому рівні, продовольча проблема в країні ставала дедалі гострішою. Наступила криза. Спроби партійно-державної номенклатури здолати кризу адмініструванням шляхом утворення нових управлінських структур, об'єднання і роз'єднання колгоспів, примусового вилучення у колгоспників частини земель їх присадибних ділянок позитивних результатів на давали.

За таких обставин керівництво країни з початком перебудови було вимушене стати на шлях удосконалення, надання нового імпульсу функціонуванню колгоспно-радгоспної системи. При цьому передбачалося зберегти існуючу форму власності на землю. В основу такої політики покладено, хоч і доволі обмежено, принцип урахування матеріальної зацікавленості виробників сільськогосподарської продукції, підвищення для колгоспів закупівельних цін на зерно, м'ясо, молоко, списання фінансової заборгованості колгоспів тощо.

1 Третяк А. Історія земельних відносин та землеустрою в Україні. К, 2002.

2 Падалка С. Приватизація в Україні: перші підсумки та уроки (1991-2009). К., 2010.

3 Саблук Н. Аграрна економіка і політика в Україні.: підсумки минулого та погляд у майбутнє Науково-популярні нариси у трьох томах. Т.2. К, 2001.

4 Панченко П. Деформації в розвитку українського села у 80-х - на початку 90-х рр. *Український історичний журнал*.1992. № 1.

5 Лупенко Ю., Саблук П., Месан В. Результати і проблеми реформування сільського господарства в Україні. *Економіка АПК*. 2014. №7; Соціально-економічні проблеми реформ в агропромисловому комплексі України. 1991 – 1998 рр. К., 1999; Кульчицький С. Ринкові реформи в сільському господарстві. *Український селянин*. Вип. 8. 2001.

У цьому ж контексті потрібно розглядати і рішення уряду про створення «виробничих об'єднань», на які покладалося завдання підвищити спеціалізацію з виробництва і переробки сільгосппродукції. Вони об'єднували землі колгоспів і радгоспів, підприємства харчової промисловості. Так було започатковано утворення Агропромислових комплексів (АПК). У кінцевому результаті вони об'єднали виробників і переробників сільгосппродукції та машинобудівних заводів.

Від 1985 р. вищезначені новації призвели до змін й у системі управління агропромисловим комплексом. Адміністративні заходи управління сільськогосподарським виробництвом поступово заступали такі дії, що все більше долучались керівники районів, колгоспники до реалізації нових напрямів управлінських структур. Мало місце створення спеціальних тимчасових комісій, яким було надано право розглядати питання щодо створення підсобних господарств на підприємствах та надання їм у користування земель.

Тоді ж розпочалася робота з підготовки нового Примірного статуту колгоспу. Він був прийнятий четвертим Всесоюзним з'їздом колгоспників 25 березня 1988 р. На відміну від попереднього статуту, колгоспи визначалися уже не як суспільна форма соціалістичної власності, а як кооперативна.

У 1985 р. визнано можливим розвивати на селі альтернативні форми господарювання: надання земель сільськогосподарського призначення в оренду, задекларовано право на утворення окремо від колгоспу сільгоспокооперативів. По суті, то були перші кроки до запровадження нового фермерського напрямку в аграрному секторі, тобто індивідуального господарювання селян на землі. У найближчі кілька років орендним підрядом оброблялося майже 1/3 орних земель, зокрема, в Черкаській й області було 150, Дніпропетровській – 560 орендних колективів. У Житомирській області колгосп ім. Худолія Радомишльського району передав в оренду 440 га земель. У Бериславському районі Херсонської області 6 членів орендного колективу обробляли 1 464 га землі⁶.

Новий імпульс для господарювання на селі отримала така форма, як індивідуальний підряд окремих членів колгоспу. Це було свідченням того, що у роки перебудови колгосп як єдино можлива організаційно-господарська структура виробництва сільгосппродукції поступово втрачав свою монополію.

Прискорення соціально-економічного розвитку країни передбачало необхідність створення нового господарського механізму управління, долучення до вирішення цієї проблеми широкого кола фахівців-аграрників. Ці завдання передбачалося вирішувати на основі законів «Про кооперацію», «Про індивідуальну трудову діяльність».

16 липня 1990 р. Верховна Рада України ухвалила Декларацію про державний суверенітет України. У цьому документі вперше відзначалось, що держава забезпечує захист усіх форм власності. Це положення конкретизувалось у законі «Про економічну самостійність УРСР» (3 серпня 1990 р.)⁷. Відтепер держава гарантувала рівноправність усіх форм власності. Передбачалося, що таке законодавче підґрунтя буде сприяти появі на селі відповідних організаційно – господарських структур. Вони повинні були функціонувати на рівних правах з колгоспами і радгоспами. Однак, в умовах загальної приватизації, яку належало здійснити в найближчі роки ліквідація колгоспно-радгоспної системи господарювання на селі була неминучою. Питання було лише в тому, як і в які терміни та проблема буде вирішуватися. В цьому ж ключі слід розглядати основні положення Земельного Кодексу УРСР 1990 р. У його засадничих положеннях простежується чітка тенденція щодо створення належних умов для ведення одноосібного селянського господарства. Селянський двір, сім'я ставали первинною ланкою організаційно-господарської структури. Міцність цієї ланки гарантувалася тим, що земля для ведення сільського господарства їм надавалась у довічне успадковане володіння. Одночасно ця норма відкривала дорогу для появи багатокладності у сільськогосподарсько-

⁶ Панченко П., Мельник Ю., Вергунов В. Аграрна історія України. К., 1997. С. 451.

⁷ Аграрна реформа в Україні. К., 1996. С.17.

му виробництві. Земельний кодекс визначав граничні норми наявності землі: в одноосібному господарстві – до 20 га., для городництва – до 0, 12 га, для дач – до 0, 06 га. Суб'єктами господарювання на землі мали виступити колективні сільськогосподарські підприємства (КСП), кооперативи, селянські фермерські господарства, особисті підсобні господарства (ОПГ). Районні ради народних депутатів відтепер ставали єдиним розпорядником земель на території району. За державою зберігалось право власності на землі, окрім тих, що передані у колективну і приватну власність, а також право передавати належні їй землі в оренду⁸.

Постанова «Про земельну реформу» (грудень 1990 р.) передбачала трансформацію колгоспів і радгоспів у більш гнучкі організаційно-виробничі структури, які повинні були з'явитися на основі перерозподілу земель з одночасною передачею їх селянам у приватну власність а також у користування підприємствам і організаціям. В постанові було чітко визначено початок земельної реформи – 15 березня 1991 р.⁹

На 1991 рік – час проголошення незалежності України, колгоспи, радгоспи, міжгосподарські об'єднання використовували 93,7 % сільгоспугідь. У присадибних господарствах колгоспників було 5, 8 % земельних угідь¹⁰. З цих пір основна увага у реформуванні організаційно – господарських структур в аграрному секторі економіки буде приділятися формуванню законодавчої бази для нових суб'єктів господарювання на землі.

Аграрна реформа розпочалася у 1991 р. З огляду на цей досить масштабний проект належало завершити перехід до фермерського господарювання на селі. Однак, особливо на першому етапі реформи, який тривав до середини 1990-х рр., постала проблема одночасно із створенням належних умов для діяльності нових суб'єктів господарювання посилити організаторські функції держави, її підрозділів згори і донизу. Вони мали перебрати на себе функції локомотива, ініціатора, визначальника темпів реформи, її послідовності. В тих конкретно-історичних умовах, коли одна система організаційно-виробничих структур ламалася, відходила у небуття, пускати все на самоплив було небезпечно. З огляду на цю обставину, можемо говорити про якби повернення до адміністративно-командної системи управління сільськогосподарським виробництвом. Однак, різниця була в тому, що по-перше, на цьому етапі воно мало чітку економічну спрямованість; по-друге, її дія була обмежена в часі. На горизонті уже проглядалися контури нових, щоправда ще доволі кволих, організаційно-господарських структур. Через їх відсутність або малоспроможність уряд взяв ініціативу у свої руки і за короткий час видав понад 20 нормативно-правових документів, мета яких була прискорити хід аграрної реформи. Кінцевим результатом реформи, як це впливало із ухвалених документів, мали стати ліквідація колгоспно-радгоспної системи з суспільною формою власності й запровадження приватної форми власності окремих юридичних і фізичних осіб.¹¹

Шлях до реалізації цього надскладного завдання був не зовсім продуманим щодо економічних і соціальних наслідків. Держава без будь-якої компенсації експропріювала землі у колгоспів, що згубно вплинуло на обсяги товарного виробництва продукції сільського господарства. Землі, що до того були у користуванні колгоспів, передавалися новим виробникам сільгосппродукції не у власність, а в оренду. Ця обставина призводила до банкрутства колгоспів, дещо гальмувала правове оформлення відповідних організаційно-господарських структур на селі¹².

З метою надання фермерському рухові (наступна після ліквідації колгоспів і радгоспів організаційно-господарська структура) селян хоч якоїсь організованості й сприяння фермерам у налагодженні господарювання на землі, восени 1991 р. уряд (схоже ситуативно) оголосив про створення на базі колгоспів нової організаційно-господарської структури – асо-

8 Збірник указів Президента України. 1994. Вип. 4. С. 122–124.

9 Аграрна реформа в Україні. К., 1965. С. 17.

10 Баран В. Даниленко В. Поглиблення кризи колгоспного ладу // Історія українського селянства. Нариси у 2-х т. Т. 2. К.: Наукова думка, С. 485.

11 Там само.

12 Земельні відносини в Україні. Збірник теоретико-аналітичних матеріалів 1991–2010 / ред. В. Горбулін. К., 2010. С. 11.

ціацій сільгоспвиробників. Поява цієї організаційно-господарської структури мала надати колгоспникам право вибору своєї сільськогосподарської діяльності, полегшити вихід селян із колгоспів з певною земельною часткою і заснувати своє одноосібне селянське (фермерське) господарство. Для цього уряд зобов'язав колгоспи виділити 7 – 10% земель, перевести їх у землі запасу і звітти члени асоціацій (вчорашні колгоспники) повинні були їх отримувати для заснування свого господарства. Упродовж 1991 – 1992 рр. у такий спосіб було відібрано у колгоспів 4 млн. га землі. Їх почали обробляти 18 тис. фермерів¹³.

Депутати Верховної Ради України оперативно підготували і ухвалили Закон України «Про селянське (фермерське) господарство (грудень 1991 р). Цим документом передбачалося утворення із земель колгоспів спеціального земельного фонду. Такі землі мали надаватися безкоштовно у приватну власність у межах паю. Додаткові земельні угіддя фермер міг взяти в оренду на умовах користувача. За плату державі фермер міг взяти у приватну власність ту частку (пай), яка не перевищувала в конкретній місцевості середній земельний пай.

Цей закон започаткував розробку пакету нормативно-правових документів, спрямованих на вироблення концептуальних принципів земельної реформи. Це була альтернатива колгоспній формі господарювання на землі й вона визнавалася рівноправною з державною, колективною та орендною формами господарювання.

У лютому 1992 р. Верховна Рада України ухвалила Закон «Про колективне сільськогосподарське підприємство». Він визначав правові, економічні та організаційні умови діяльності КСП, був базовим для розгортання деколективізації сільського господарства. В ньому встановлювалася колективна власність на землю (в колгоспах була колгоспно-кооперативна при збереженні державної власності на землю). Засновники КСП задля збільшення розмірів землекористування мали право орендувати землі (паї) вчорашніх членів колгоспу.¹⁴ До речі, засновниками КСП могли бути лише 10-12 вчорашніх членів колгоспу, зокрема, голова колгоспу, головний агроном, головний бухгалтер, бригадир тракторної бригади, бригадир рілничої бригади, зоотехнік, окремі механізатори та інші. Принагідно нагадаємо, що в ході колективізації сільського господарства засновниками колгоспу були усі працездатні мешканці села. Землі сільськогосподарського призначення у засновників КСП, окрім їхніх власних паїв, не були їх власністю, а лише орендованою у колгоспників. Нерухоме майно колгоспу (трактори, комбайни, автомобілі, сільгоспзнаряддя тощо) вони мали викупити (у грошовому вимірі) в односельчан-пайовиків нерухомого майна.

З метою прискорення трансформації в аграрному секторі економіки і виводу його із кризового стану, уряд України упродовж 1992 – 1993 рр. ухвалив три Декрети: «Про приватизацію земельних ділянок», «Про особливості приватизації майна в агропромисловому комплексі», «Про прискорення приватизації майна в агропромисловому комплексі». Спираючись на ці документи, районні ради народних депутатів розпочали роботу з формування і встановлення земельних меж територій сільських рад. Відтепер сільські ради отримали можливість регулювати рух земель на своїй території, прогнозувати їх використання з найбільшою вигодою для мешканців села. Цьому також мали сприяти такі нормативно-правові документи, як Сертифікат на право на земельну частку (пай) і Книги реєстрації земельних паїв, що були заведені у 1995 р.

Виникає питання: чи впоралась держава, її організаційно-господарські структури на першому етапі аграрної реформи з логістикою її проведення? Однозначної відповіді на це запитання не має і не може бути. Мусимо враховувати масштаби об'єкту реформування (понад 20 млн. га орних земель, десятки тисяч технічних засобів з обробітку землі й догляду за тваринами, мільйони поголів'я ВРХ, свиней, птиці та ін.), новизну поставлених завдань, брак фахових кадрів, відсутність теоретичного обґрунтування аграрної реформи, обмеженість фі-

¹³ Третяк А. Історія земельних відносин і землеустрою в Україні. К., 2002. С. 174-177.

¹⁴ Падалка С. Приватизація в Україні: перші підсумки та уроки. (1991-2009). К., С. 293.

нансових ресурсів і, насамкінець, кризовий стан всього народногосподарського комплексу України.

Попри ось такі реальні проблеми, уряд досить оперативно в першу чергу вирішив проблему роздержавлення земель і майна колгоспів та радгоспів. Відповідні урядові структури провели інвентаризацію майна і земель колгоспів і радгоспів на предмет їх використання, здійснили реєстрацію селян, які бажали організувати фермерське господарство або ж розширити особисте підсобне господарство. Оскільки держава була на той час єдиним власником земель, то їх перерозподіл з погляду організаційно-адміністративних можливостей не спричинив для неї будь-яких проблем. Хоча уже тоді виникали питання щодо того, як у суспільстві ставилися до свого найціннішого багатства – землі, оскільки з боку окремих бізнесменів мала місце тенденція ставлення до землі не як об'єкту господарювання, а як до об'єкту власності. На думку реформаторів, аграрна реформа в сукупності своїх завдань мала досить ефективно стимулювати сільськогосподарське виробництво.

Водночас уряд допустив непослідовність і зволікання щодо вирішення другого, можна сказати, магістрального завдання аграрної реформи – приватизації (паювання) уже роздержавленої землі, майна колгоспів і радгоспів. Цей процес затягнувся на декілька років. Про відкриття ринку земель сільськогосподарського призначення ми не говоримо, оскільки він, хоч і був необхідний, але зважаючи на певні причини (тотальне несприйняття тогочасним суспільством такого економічного курсу) на першому етапі реформи, так і не наступив. Зауважимо, що ось ці недореалізовані, або ж нереалізовані державними організаційно-господарськими структурами завдання аграрної реформи на той час і на перспективу будуть мати негативні наслідки в соціально-економічному житті суспільства.

Масштабне роздержавлення і приватизація майна та земель колгоспів радгоспів розпочалося з 15 травня 1992 р. Фермерський рух селян набирив обертів. У 1992 р. було зареєстровано 2098 господарств.¹⁵ Ставало вочевидь, що подальше зволікання щодо кардинальної зміни в земельних відносинах загрожувало продовольчій безпеці країни. Найперше, на чому варто наголосити, це те, що в добровільно-примусовому порядку відбувався перехід більшості земель колгоспів через процедуру паювання земель до КСП. Безпосередніми виконавцями цього завдання були самі ж керівники колгоспів та радгоспів. Таким чином усувалася проблема їхнього можливого протистояння деколективізації. До того ж вони мали чималі майнові паї і були економічно зацікавлені в таких кроках із здійснення реформи. І ще одна досить суттєва сторона проблеми полягала в тому, що в такий спосіб мав відбутися цивілізаційний перехід від колгоспного до фермерського типу господарювання на землі.

На практиці сталося так, що перетворення колгоспів в КСП, а це в окремих регіонах України був довготривалий процес, виявився досить болючим для економічного стану держави. Загалом сільське господарство України опинилося ще в більшій кризі, ніж воно було до початку деколективізації, понад 90 % КСП на кінець 1990-х рр. стали збитковими.

Президент України, Верховна Рада у терміновому порядку напручувували нові документи, реалізація яких повинна була зупинити кризу. Логічним і до того ж пріоритетним напрямом у цьому стало вирішення другого завдання аграрної реформи – розпаювання колгоспних земель. У 1992 р. цю роботу завершили близько 4 тис. колгоспів¹⁶. Це означало, що селянам поверталися землі, які у них були відібрані в ході колективізації сільського господарства. Зауважимо, що в західних областях України ще пам'ятали межі земель, що належали їх родинам, тому в окремих випадках з боку нових власників була спроба отримати саме ті землі. Однак на практиці це було нереально. Реальністю і спільним для всіх регіонів України було те, що, оскільки під час колективізації у 1930 – і рр. в УСРР і у 1940 – рр. в західних областях України землю у них відібрали без оплати, то тепер її повертали також без оплати¹⁷.

15 Саблук Н. Аграрна економіка і політика в Україні: підсумки минулого та погляд у майбутнє. Т.2. К.: ННЦ ІАЕ, С. 138 – 140.

16 Кульчицький С. Ринкові реформи в сільському господарстві. *Український селянин*. 2001. Вип. 8. С.16.

17 Лупенко Ю., Саблук П., Месан В. Результати і проблеми реформування сільського господарства в Україні. *Економіка АПК*. 2014. № 7. С.27.

У 1992 р. паралельно з розпаюванням земель одночасно почався вихід із колгоспів їх керівників та рядових колгоспників. Керівники колгоспів ставали засновниками КСП на основі сертифікатів на право володіння земельним паєм. Інші, а їх буде більшість, дещо розширивши свою земельну ділянку, будуть вести одноосібне селянське господарство. Їм була надана можливість добрати додатково до своєї присадибної ділянки у межах свого паю 1 – 1.5 га землі. Більш активно на таких засадах процес заснування одноосібних господарств відбувався в західних областях України. В Тернопільській області їх було утворено 184 тис., Волинській – 141 тис. Івано-Франківській – 109 тис, Чернівецькій – 115 тис, Закарпатській – 96 тис. У східних і центральних областях активніше утворювалися фермерські господарства, особисті селянські господарства – лише в незначній кількості¹⁸.

З 1992 р. селяни отримували державні акти, які засвідчували право власності на конкретну частку (пай) землі в своєму селі. Їх отримали 6 692 тис. громадян і 72 КСП.¹⁹ Це було по суті революційним переворотом в економічному, соціальному і морально-психологічному вимірах. Хоч на ту пору ще не було завершено проведення кадастрової оцінки земель, все-таки наявність паю змінювала матеріальне становище селянина, принаймні в недалекій перспективі. Селяни це добре усвідомлювали. Земельний і майновий паї змінювали соціальне становище селянина. З одного боку, він втрачав роботу в колгоспі, а значить і прибуток, але міг розраховувати на значно більші статки, господарюючи одноосібно. Як це не дивно, а мабуть, то було закономірно, що в морально-психологічному стані у частини селян мала місце розгубленість, навіть розпач, більшість із них, не маючи власного досвіду такого господарювання, сільськогосподарської техніки, не проявляли готовності до одноосібного господарювання на землі. Можливо, це і стане тією причиною, через що розпаювання колгоспних земель розтяглося майже на 10 років.

З метою прискорення цього процесу уряд видав Декрет «Про приватизацію земельних ділянок» (грудень 1992 р.). При районних радах народних депутатів були створені спеціальні структури, які на практиці надавали селянам власників паїв адміністративно – правову допомогу.

У 1994 р. Президент України видав Указ «Про невідкладні заходи щодо прискорення аграрної реформи». Ним передбачалася зміна пріоритетів у реформуванні земельних відносин, зокрема, перехід від адміністративного вилучення земель у колгоспів і надання їх громадянам для створення особистих селянських господарств – до початку паювання земель КСП. Це означало, що об'єктом реформування ставав увесь земельний фонд, а не тільки землі, що були вилучені із земель колгоспів. Згідно з цим Указом, засновники КСП отримали право приватної власності. Реальним наслідком дії цього указу Президента було те, що суттєво прискорився процес утворення фермерських господарств. Їх кількість сягала 16 тис.²⁰

Висновки.

Таким чином, у 1985 р. з початком перебудови мали місце певні трансформації і у системі земельних відносин. До них можемо віднести рішення про організацію підсобних господарств на підприємствах, мешканці міст отримали право на дачні земельні ділянки, набули чинності правові документи щодо запровадження альтернативних форм господарювання на землі: фермерських господарств, кооперативів. Реальними ставали орендні відносини. Орендодавцями земель виступали колгоспи і радгоспи. Чимало селянських сімей почали переходити на таку форму господарювання на землі, як сімейний підряд. Усі названі новації доби перебудови означали, що колгоспне виробництво хоч і втрачало монополію на виробництво сільгосппродукції і монопольне право на користування державною землею все ще бачилося таким, що його належало зберігати.

18 Інституціональні трансформації та фінансово-економічне регулювання землекористування в Україні /Хвесик М., Голян В., Крисак А. К., 2008. С. 115.

19 Третяк А. Третяк А. Історія земельних відносин та землеустрою в Україні. К, 2002. С. 182.

20 Соціально-економічні проблеми реформ в агропромисловому комплексі України. 1991–1998 рр. К., 1999. С. 144.

Найскладнішою проблемою, що постала на завершальному етапі перебудови і в перші роки Незалежності України в трансформації земельних відносин і відповідно здолання старих організаційно-господарських структур і методів їх управління аграрним сектором економіки була проблема визнання права громадян на приватну власність загалом, і на землю зокрема. Початком її вирішення стала «Декларація про державний суверенітет України» і Закон «Про економічну самостійність Української РСР».

Верховна Рада України створила законодавчу базу для проведення аграрної реформи. На законодавчому рівні були визначені три найважливіші напрями: роздержавлення земель і майна колгоспів, паювання земель і майна колгоспів серед членів колгоспів і запровадження орендних відносин. Саме в такій послідовності вона відбувалася. Проблема була лише в тому, що часові відрізки в ході реалізації її основних напрямів були не пропорційно реалізовані. До того ж, на першому етапі реформи реформатори дещо спрощено підійшли до проблеми перерозподілу земель (у колгоспів відібрати і, то досить швидко, і селянам роздати). З першою частиною трансформації держава справилася, Щодо розподілу (паювання) земель між новими сільгоспвиробниками, то проблема була в тому, що заснування нових організаційно-господарських структур і налагодження їх функціонування виявилось значно складнішим, ніж про те мали уяви розробники аграрної реформи. Схоже, що не враховувався ними належним чином і людський фактор.

З іншого боку, цей процес супроводжувався намаганням зберегти радянські підходи до управління, що призводило до сповільнення темпів реформування аграрного сектору економіки. Бюрократичні перепони перешкоджали ефективному функціонуванню нових господарських структур. Мали місце також помилки, допущені в процесі паювання землі та майна колгоспів, що призводило до конфліктів між власниками та ускладнювало ефективне використання землі.

На початок 1996 р. завершився перший етап аграрної реформи, головним її підсумком стало роздержавлення землі та передача її у власність (паї) фізичних та юридичних осіб. Було зліквідовано 9.5 тис. колгоспів, або 98 % їх загальної кількості. На їх базі створено КСП, спілки селян і кооперативи. На 2000 – рік 10 млн селян, що становило 80.4 % від загальної кількості стали власниками землі. Селяни отримали у власність 38.6% земель. Асоціації виробників сільгосппродукції і КСП на першому етапі аграрної реформи послужили містком для переходу від колгоспно-радгоспної системи господарювання на землі до господарств фермерського типу. Тим не менше, започаткована аграрна реформа стала важливим етапом на шляху до створення ефективної і стійкої аграрної економіки в Україні.

References:

1. *Ahrarna reforma v Ukraini [Agrarian Reform in Ukraine]*. (1996). Kyiv. [in Ukrainian]
2. Baran, V. & Danylenko, V. (2006). Pohlyblennia kryzy kolhospnoho ladu [Deepening the Crisis of the Collective Farm System]. *Istoriia ukrainskoho selianstva*. Kyiv, 2. [in Ukrainian]
3. *Istoriia Ukrainy v dokumentakh, materialakh i spohadakh ochyvidtsiv: Ahrarna reforma v Ukraini [History of Ukraine in Documents, Materials, and Eyewitness Accounts: Agrarian Reform in Ukraine]*. (1991) Kyiv. [in Ukrainian]
4. Khvesyuk, M., Holian, V. & Krysak, A. (2008). Instytutsiini transformatsii ta finansovo-ekonomichne rehuliuвання zemlekorystuvannya v Ukraini [Institutional Transformations and Financial-Economic Regulation of Land Use in Ukraine]. Kyiv. [in Ukrainian]
5. Korinenko, P. (2022) Zemelne pytannia v istorychnii doli ukrainskykh selian. Pohliad kriz viky [The Land Issue in the Historical Fate of Ukrainian Peasants: A View Through the Ages]. Ternopil. [in Ukrainian]
6. Kulchytskyi, S. (2001) Rynkovi reformy v silskomu hospodarstvi [Market Reforms in Agriculture]. *Ukrainskyi selianyn [Ukrainian peasant]*, 8 [in Ukrainian]

7. Lupenko, Yu., Sabluk, P. & Mesan V. (2014) Rezultaty i problemy reformuvannia silskoho hospodarstva v Ukraini [Results and Problems of Agricultural Reform in Ukraine]. *Ekonomika APK [Economy of the agro-industrial complex]*, 7 [in Ukrainian].
8. Novi zakony Ukrainy [New Laws of Ukraine]. (1991) *Vypusk pershyi [First Edition]*. [in Ukrainian]
9. Padalka, S. (2010) Pryvatyzatsiia v Ukraini: pershi pidsumky ta uroky (1991–2009) [Privatization in Ukraine: First Results and Lessons (1991–2009)]. Kyiv. [in Ukrainian]
10. Panchenko, P., Melnyk, Yu. & Verhunov V. (1997) Ahrarna istoriia Ukrainy [Agrarian History of Ukraine]. Kyiv. [in Ukrainian]
11. Sabluk, P. (2001) Ahrarna ekonomika i polityka v Ukraini: pidsumky mynuloho ta pohliad u maibutnie [Agrarian Economy and Policy in Ukraine: Past Results and a Look to the Future]. Kyiv, 2. [in Ukrainian]
12. *Sotsialno-ekonomichni problemy reform v ahropromyslovomu kompleksi Ukrainy. 1991–1998 rr. [Socio-Economic Problems of Reforms in the Agro-Industrial Complex of Ukraine. 1991–1998]* (1999). Kyiv. [in Ukrainian]
13. Tretiak, A. (2002) Istoriiia zemelnykh vidnosyn i zemleustrii v Ukraini [History of Land Relations and Land Management in Ukraine]. Kyiv. [in Ukrainian]
14. *Zbirnyk ukaziv Prezydenta Ukrainy [Collection of Decrees of the President of Ukraine]*. (1994). [in Ukrainian]
15. *Zemelni vidnosyny v Ukraini [Land Relations in Ukraine]*. (2010) [in Ukrainian]

Надійшла до редакції / Received: 18.07.2024

Схвалено до друку / Accepted: 03.09.2024